

Amir Duranović, *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*

Sarajevo: Udruženje za modernu historiju (UMHIS), 2021, 314 str.

Danas, koliko god se iznova težilo ka sekularnom društvu, teško je ne uočiti koliko religija i vjerske zajednice imaju uticaja na javno mnijenje, naročito na našim prostorima gdje je „vjera vododijelnica nacija“. Nakon što se Osmansko carstvo povuklo sa ovih prostora, prvenstveno se odnosi na prostor današnje Bosne i Hercegovine, muslimani po prvi put u historiji postaju dijelom dominantno kršćanske države. Međutim, sa Austrougarskom monarhijom uspostavlja se i novi vid organiziranja muslimana, jer je 1882. godine austrougarska administracija imenovala prvog bosanskog muftiju i začela organizacijske forme uprave vakufskih i vjerskih poslova. Od tog momenata Islamska zajednica (IZ) nalazila se u nekoliko državnih sistema, prolazila određene transformacije i prilagodbe, ali je ostala da egzistira kao zvanična, jedinstvena, hijerarhijski uređena zajednica muslimana u Bosni i Hercegovini i susjedstvu. S druge strane, komunistička ideologija prema religiji je imala stav da je to nazadan pogled na svijet. Karl Marks je smatrao da će razvojem socijalističkih odnosa u društvu, religija postepeno nestajati. Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) svojim osnivanjem zasnovala je isključiv stav prema religiji, koji je zadržala i nakon Drugog svjetskog rata, te je prva decenija komunističke vladavine u novoj državi obilježena snažnom ateizacijom društva. Međutim, sredinom pedesetih godina prošlog stoljeća dolazi do značajnog pomaka u odnosu predstavnika vlasti i vjerskih poglavara, odnosno vjerskih zajednica, čime je započeta nova etapa u izgradnji socijalističkog jugoslavenskog društva. Doc. dr Amir Duranović autor je knjige *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, u kojoj obrađuje pitanja odnosa države i IZ od 1953. godine do sedamdesetih godina 20. stoljeća, te prati probleme s kojima se suočavala u vremenu društvenih i političkih promjena, kao i na koji način se odnosila spram krupnih društveno-političkih pitanja, kao što je priznanje nacionalnog identiteta Muslimana. Knjiga predstavlja korigiranu i dopunjenu verziju njegove doktorske disertacije. Strukturu djela čine, pored predgovora i uvoda, šest tematskih cjelina, zaključak na bosanskom i engleskom jeziku, potom prilozi, popis izvora i literature, kao i registar geografskih pojmova i registar ličnih imena, te naposljetku biografija autora. Knjiga je plod dugogodišnjih istraživanja u Arhivu Bosne i Hercegovine, Arhivu Jugoslavije, i drugih arhivskih ustanova.

Prvi Ustav Islamske vjerske zajednice u poslijeratnoj Jugoslaviji donesen je 1947. godine, a kojim je zadržan raniji organizacijski koncept vakufsko-mearifске uprave u IZ. U kontekstu društveno-političkih promjena šezdesetih godina prošlog stoljeća i novih potreba IZ i države, bilo je potrebno donijeti novi ustav IZ, a koji se do 1974. godine mijenjao čak dva puta i to 1959. i deset godina kasnije. Autor u prvom tematskom poglavlju knjige „Organizaciona struktura islamske zajednice“ (35–59) raspravlja upravo o promjenama u organizaciji IZ, koje su donijeli navedeni ustavi. Pripreme za izmjenu Ustava počele su izborom Sulejmana ef. Kemure za reisul-ulemu, a koji je umnogome obilježio period koji se tematizira u ovom djelu. Duranović navodi sastanke i razgovore između predstavnika IZ i Komisije za vjerska pitanja na republičkom i saveznom nivou, čiji je zaključak glasio da se postave glavni imami u srezovima, koji bi davali upute i kontrolirali druge službenike. Jedna od krupnijih promjena bilo je ukidanje vakufске direkcije, kojem je prethodio Zakon o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta. Na taj način vakufima IZ je oduzeta imovina, čime prestaje potreba za egzistiranjem vakufске direkcije. Duranović

smatra da je iz nove strukture IZ vidljiva tendencija ka centralizaciji po vertikalnoj strukturi, što je završeno zaključno sa 1963. godinom. Nakon što se Ustav usvojio, trebalo ga je sprovesti na terenu. Autor ukazuje na različite prioritete između IZ i države. Dok je prvima akcenat stavljen na finansijska sredstva, državnim službenicima je bilo važno da se na pozicije unutar IZ postave ljudi koji su lojalni državi. Ustavom iz 1969. godine donesene su određene promjene kao što je naziv Islamske zajednice, te je uspostavljena institucija muftija, što je planirano i u ranijem periodu, ali nije došlo do realizacije. Duranović ukazuje da pitanje novog ustava u historiografskoj literaturi nije u dovoljnoj mjeri obrađeno, a razlog vidi u trenutku donošenja Ustava, jer je u isto vrijeme to bio period priznavanja nacionalnog identiteta bosanskohercegovačkih muslimana.

Novo poglavlje knjige nosi naziv „Odnos države i Islamske zajednice“ (61–109). Prva decenija socijalističke Jugoslavije obilježena je, između ostalog, snažnom ateističkom propagandom. No ipak, ukoliko bi došlo u pitanje ostvarivanje određenih političkih ciljeva, komunisti su znali da iskoriste vjerske zajednice. Od 1953. godine dešavaju se promjene u jugoslavenskom društvu, koje su se doticale i pravnog položaja vjerskih zajednica i njihovog odnosa s državom. Autor je predstavio o čemu se sve raspravljalo prilikom donošenja Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica, a jedan zanimljiv prijedlog ticao se pitanja vjerskih obreda u Jugoslovenskoj narodnoj armiji (JNA). Vrhovno starješinstvo IZ smatralo je da bi bilo zgodno da se u jedinicama gdje ima veći broj muslimana uspostavi vršenje obreda. Ipak, predsjednik Komisije za vjerska pitanja Džemal Bijedić (1917–1977) smatrao je da bi se time narušio ustavni princip – odvojenost države od religije. Duranović u daljem tekstu ukazuje na probleme s kojima se IZ suočavala kada je u pitanju vjersko-prosvjetni život, a jedan od njih je i vjerska obuka. U pojedinim mjestima mjesni imami nisu mogli organizirati vjersku obuku za djecu, jer je lokalna narodna vlast smatrala da je to ponovno uspostavljanje ranijih mekteba.¹ S druge strane, Vrhovno islamsko starješinstvo je tvrdilo da ovakva obuka u džamijama nema nikakav mektebski karakter. Pojave nerazumijevanja predstavnika IZ i komunističkih vlasti bile su karakteristične za mjesta gdje predstavnici IZ nisu uspostavili dobre odnose s državnim službenicima. Ulema-medžlis² je predložio da se to odmah učini, kako bi i njihovo djelovanje bilo lakše. Također, sugeriralo se da se imami uključe u druge sfere kako bi doprinijeli razvoju društva, kao što su opismenjavanje stanovništva, podizanje svijesti o zdravstveno-higijenskim aspektima i sl. Autor navodi statističke podatke koji potvrđuju da je broj djece koji je prošao vjersku obuku veći, te smatra da je to rezultat popravljanja odnosa IZ i države. Drugi problem s kojim se IZ suočavala bila je infrastruktura. Nakon Drugog svjetskog rata postojala je potreba obnove velikog broja objekata, a krajem 1950-ih dolazi i do takvih poduhvata. Otvaranje obnovljenih džamija pratile su različite aktivnosti poput učenja mevluda, obraćanja reisul-uleme i druge slične aktivnosti. Duranović, također, postavlja pitanje mevluda, kao tradicionalne manifestacije bosanskohercegovačkih muslimana kojim se obilježava rođenje Božijeg Poslanika a.s. i pitanje vjerskog obreda *hadž*, kao pete islamske dužnosti, a sve to u odnosu s predstavnicima vlasti i njihovim pogledom na navedena pitanja. Autor ukazuje da su komunistički funkcioneri pitanju mevluda

¹ *Mekteb* predstavlja osnovnu islamsku školu, gdje djeca uče o osnovama islama.

² *Ulema-medžlis* je vjersko vijeće u okviru Islamske zajednice, koje upravlja nad vjerskim i prosvjetnim životom.

prilazili oprezno i smatrali ga političkim aktom, jer su „pristalice Spahe³ proslavljale mevlud uoči svakih izbora“. S druge strane, kako Duranović na osnovu arhivskih dokumenata utvrđuje, hadž je, pored vjerskog, imao i politički karakter. Prvo, državnim funkcionerima je bilo važno da Jugoslavija posredstvom hadžija očuva svoj pozitivan imidž u arapskim zemljama, ali je bilo i veoma bitno da ne dođe do kontakta između emigracije i hadžija. Zbog toga je Državna bezbjednost tražila da oni koje odlaze hodočastiti Meku i Medinu budu provjerene i lojalne ličnosti.

U trećem poglavlju knjige „Školstvo islamske zajednice“ (111–147) Duranović razmatra dva problema. Prvi je pitanje školovanih kadrova, a drugi je problem infrastrukture. U vremenskom periodu koji se razmatra u knjizi, postojale su dvije muslimanske vjerske škole: Gazi Husrev-begova medresa u Sarajevu i Alaudin medresa u Prištini. Obilježje medresa je bilo honorarni angažman radnika. Također, uvjeti u kojima se radilo u medresi u Sarajevu nisu bili zadovoljavajući. Zgrada je bila neuvjetna kako za obavljanje molitvi tako i za održavanje lične higijene. Autor je u ovom poglavlju predstavio proces rješavanja infrastrukturnih problema Gazi Husrev-begove medrese. Nastavni plan i program je, također, trebao reformu u skladu s potrebama tog vremena. Već 1962. godine uspostavljeno je novo petogodišnje školovanje, umjesto dotadašnjih osam razreda medrese. Ovim je akcenat stavljen na vjerske predmete. Međutim, Duranović opisuje kako su deset godina docnije učenici stupili u štrajk, te nisu htjeli ići na nastavu dok se ne zadovolje njihovi uvjeti, koji su bili vezani za novi nastavni plan i program, udžbenike i prava učenika u internatu. Reisul-ulema Sulejman ef. Kemura je saopćenjem za javnost kazao kako su dešavanja u medresi postupak učenika protiv interesa IZ, te da štrajk ima korijene izvan medrese, ali u okvirima IZ. Duranović štrajk tumači kroz prizmu generacijskog sukoba između starih profesora, čiji je rad ocijenjen kao nesavremen i staromodan, i mlađih đaka koji su osjećali promjene kraja šezdesetih i početka sedamdesetih godina 20. stoljeća, te autor smatra da je štrajk izrodio društvene aktiviste u kasnijem periodu, a koji su bili zagovornici aktivnijeg promoviranja islama u javnom životu.

U narednom poglavlju, simboličkog naslova „Ličnost i zajednica“ (149–189), autor obrađuje poziciju i djelovanje poglavara i glavne ličnosti IZ, Sulejmana ef. Kemure (1908–1975). Duranović razmatra ulogu i političku podršku prilikom njegovog imenovanja na poziciju reisul-uleme, te na koji način su njegovo imenovanje i rad promatrali članovi IZ. Kemurin prethodnik bio je Ibrahim ef. Fejić (1879–1962), koji je u to vrijeme bio stariji čovjek i slabijeg zdravlja. Političkom i vjerskom rukovodstvu je bio potreban neko ko će unijeti više energije u rad IZ i jačanje odnosa sa okruženjem. U Saveznoj komisiji za vjerska pitanja smatrali su da treba promijeniti cjelokupno rukovodstvo, a već odranije je „pripreman teren“ za Kemuru, tako što se konstantno radilo na njegovoj afirmaciji. Nakon njegovog izbora krenulo se s postepenim uklanjanjem ljudi, kako autor navodi, koji su mogli negativno djelovati na odnos IZ i države. Što se tiče protivnika i kritičara rada novog reisul-uleme autor ih je podijelio u tri grupe. Prva od njih su članovi organizacije pod imenom Mladi muslimani. Naime, tokom 1949. godine Kemura je kod učenika medrese pronašao letke ove grupe. Ubrzo nakon toga uslijedio je proces suđenja i razbijanja grupe Mladih muslimana. Drugu grupu predstavljali su oni koji su zbog saradnje sa okupatorima u toku Drugog svjetskog

³ Mehmed Spaho (1883–1939) bio je vođa Jugoslavenske muslimanske organizacije, najvažnije političke stranke koja je okupljala bosanskohercegovačke muslimane.

rata izbačeni iz IZ. Treću grupu autor naziva „konzervativna čaršija“, koja se protivila bilo kakvim promjenama i saradnji s komunistima. Kao najekspoziranije Kemurine protivnike, Duranović uzima Kasima Dobraču (1910–1979) i Aliju Nametka (1906–1987). Međutim, državni službenici su radili na tome da opoziciju pridobiju na svoju stranu, što Duranović detaljno obrazlaže u ovom dijelu knjige. Reisul-ulema Sulejman ef. Kemura je u svom mandatu više puta napadan od strane opozicionara. Jedan od njihovih argumenata bio je, kako navodi Duranović, da vrhovni poglavar ne može biti onaj koji ne poznaje arapski jezik. Međutim, država se prema Kemuri odnosila izuzetno zaštitnički.

Veoma važan faktor djelovanja IZ predstavljaju imami, mualimi, muderisi⁴ i ostala ulema. Radi djelotvornijeg djelovanja još 1909. godine formirano je staleško udruženje, koje je okupljalo vjersku inteligenciju, a nakon Drugog svjetskog rata postojala je ponovna potreba za njenim uspostavljanjem. U poglavlju „Udruženje ilmije“ (191–208) autor raspravlja o pitanjima i načinu djelovanja Udruženja u novim političkim okolnostima. Prve konkretne aktivnosti desile su se 1950. godine, kada je usvojen Zakon o zabrani nošenja zara i feredže, te je obaveza Udruženja ilmije bila da promovira ova zakonska rješenja. Duranović u ovom poglavlju ukazuje na dosta konzervativni karakter društva, koje je sporo prihvatilo promjene i nove karakteristike društveno-političke realnosti, na što nije ostala imuna ni IZ. Problem na koji se ukazuje u ovom poglavlju, a koji je IZ imala riješiti, jeste pitanje „samopozvanih hodža“. Autor smatra da je jedan od glavnih ciljeva države prilikom osnivanja udruženja vjerskih službenika, ustvari, bolja kontrola nad radom vjerskih zajednica, te efikasnije posredovanje političkih odluka u društvu. S tim u vezi, ovakva udruženja su saradivala sa Socijalističkim savezom radnog naroda (SSRN). Većina vjerskih službenika prihvatila je lojalnost prema novoj državi, te je Udruženje ilmije trebalo da posreduje prema svom članstvu radi izgradnje odanosti socijalističkoj Jugoslaviji. Autor je na ovom mjestu raspravljao i o osnivanju lista *Preporod*, koji je trebalo da posluži za edukaciju stanovništva. Duranović, također, smatra da je kontekst početka djelovanja Preporoda kuliminacija procesa priznavanja nacionalnog identiteta Muslimana, pred popis stanovništva 1971. godine.

Nakon Drugog svjetskog rata, komunističko rukovodstvo nije iskazivalo želju za priznavanjem nacionalnog identiteta bosanskohercegovačkih muslimana, iako su takve inicijative postojale. Komunisti su vjerovali da će muslimani vremenom prihvatiti druge identitete poput srpskog ili hrvatskog. Međutim, nakon Popisa stanovništva iz 1953. i 1961. godine, zaključeno je kako se među bosanskohercegovačkim muslimanima osjeća posebnost u odnosu na druge narode, te se krenulo s borbom za priznavanje nacionalnog identiteta Muslimana. U posljednjem poglavlju knjige „Identitetske dileme: priznanje nacionalnog identiteta Bošnjaka“ (209–252) autor analizira odnos IZ spram procesa priznavanja muslimanske nacije. Duranović daje primjere kojima dokazuje da je svaki pokušaj djelovanja IZ izvan svojih okvira bio zaustavljan od strane političara, i ukazuje na razliku između vjerskog i etničkog kod muslimana. Političari su na ovaj način, kako smatra Duranović, ostavljali prostor intelektualcima i drugim svjetovnicima da djeluju u zamišljenom pravcu priznavanja i afirmacije muslimanske nacije. Ipak, u krugovima uleme kružili su isti ili slični stavovi po ovom pitanju, jer nisu željeli da se termin

⁴ *Imam* je osoba koja predvodi vjernike u molitvi. Najčešće svaki džemat ima svog imama. *Mualim* je vjeroučitelj, niži stupanj nastavnika. *Muderis* je islamski profesor.

musliman iskrivljuje. Autor je Husein ef. Đožu (1912-1982) opisao kao odličnog posrednika u političkim odlukama od najviših političkih foruma do vjerničke populacije. Đožo nije bio direktno uključen u procese priznavanja muslimanske nacije, ali je smatrao, kako Duranović ističe, važnim da muslimane vjernike informira o novim političkim tokovima. U svojim tekstovima je davao važna uputstva o tome šta se dešava po pitanju muslimanske nacije, te je sve veće aktivnosti pratio u svojim tekstovima. U jednom od njih govori o razlici između pojmova *musliman* i *Musliman*, te ukazuje na literaturu i tekstove koje je potrebno pročitati da bi vjernici bili detaljnije upoznati o ovim razlikama. Autor ukazuje kako je Husein ef. Đožo u potpunosti preuzeo politički diskurs, uobičajen za Savez komunista.

Knjiga Amira Duranovića *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu* govori o razvoju i položaju Islamske zajednice u Jugoslaviji u periodu tranzicije i krupnih društveno-političkih promjena u državi. Autor je u knjizi predstavio probleme sa kojima se IZ suočavala, kao što su infrastruktura i kadrovska pitanja, te način na koji su se oni rješavali. U odnosima između komunističkih vlasti i IZ Duranović vidi uzlaznu putanju, te je period od 1953. do 1974. prošao put od stroge državne kontrole do emancipacije u odnosu na državu posredstvom IZ. U javnom diskursu, kako zapauža Duranović, vladaju određeni narativi kada je u pitanju ponašanje države prema vjerskim zajednicama. Međutim, autor na osnovu arhivske građe ukazuje da se njihov odnos ne može posmatrati iz perspektive „crno-bijelo“. Komunistička elita je svojim djelovanjem nastojala razdvojiti djelovanje IZ i državnih institucija. Na osnovu činjenica predstavljenih u knjizi, možemo zaključiti kako ni odnosi u samoj IZ nisu bili jedinstveni, s obzirom na to da je postojala jaka opozicija prema reisul-ulemi Sulejmanu ef. Kemuri, a koja je sasvim otvoreno iznosila svoje stavove o njegovom radu. S druge strane, ova knjiga može biti temelj za detaljno istraživanje ličnosti, kao što je ef. Kemura, jer je čitav period o kojem se govori u knjizi obilježen njegovim djelovanjem. Najveća zasluga ef. Kemure je približavanje IZ državi, čime su stvoreni preduslovi za njeno bolje djelovanje. Ono što daje veliki značaj ovoj knjizi jeste to što Duranović uspijeva povezati širi kontekst s dešavanjima i djelovanjem IZ. U dijelu nedostaje analiza odnosa IZ sa drugim vjerskim zajednicama u Jugoslaviji, no bez obzira na to, knjiga *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu* predstavlja izuzetan iskorak u bosanskohercegovačkoj historiografiji u istraživanju vjerskog života u vrijeme socijalističke Jugoslavije.

Alen Borić